քան վերջի դէպքերը, որոնք վերը յիշուեցան, ունէին (հայ կաթոլիկ կիները) աղջրկանց վարժարան մը» (էջ 44)։

Էջ 430, սխալ է John Macdonald Kinneirի Եւդոկիա այցելութիւնը նշանակել 1813 եւ 1814։ Ան հոն, այսինքն Եւդոկիա հանդիպած է 1810ի ձմեռը, երբ Մերտինէն Կ. Պոլիս կը վերադառնար։ Եւդոկիոյ բնակչութեան եւ Հայոց թիւին համար նոյն բաժնին մէջ չեմ գիտեր ինչու նկատի չեն առնուեր Սմիթի եւ Տուայթի տուած թիւերը, այսինքն 4000 թուրք կամ մահմետական, 1350 հայ, 5–600 յոյն եւ 70 հրեայ։ Համադումար 5920 կամ 620 ընտանիք, 1830–31 թուականին։

Վան Լէննէփի մասին յեւդոկիա խօսուած ատեն աւելորդ էր յիշել նաեւ իր առջինեկ զաւկին՝ Հէնրիքոյի, որ 5 կամ 6 տարու մանչուկ մըն էր, Եւդոկիոյ մէջ մեռնելը եւ Հէնրի Մարթինի տապանին մօտ թաղուիլը։

Միսիոնարուհի մը՝ Մարիա Ա. Ուէսդ 1875էն առաջ երբ Եւդոկիա կ'այցելէր՝ քաղաքը ունէր բողոքական հաւաքավայր մը քաղքին մէկ լուռ եւ ծածուկ մասին մէջ։ Ան կը վկայէ նաեւ որ 15 մզկիթներ կային հոն, սակայն միայն մէկը հին ու նշանակելի կը գտնէ։

Օտար ուղեւորներէ ոմանցմէ հաբեւանցի օգտուած է կամ թնաւ չէ օգտուած, ինչպէս Սմիթ եւ Տուայթի, Կէր Պորտրի, Բարնաբի եւ ուրիշներ, որոնք իրը օտարականներ՝ շահեկան տեղեկութիւններ կու տան, այլուստ անծանօթ։

Հայ աղբիւրներէ Զաքարիա Ագուլեցիի վկայութիւնները Թոդաղի մասին, քիչ շատ կարեւոր են քաղաքին տնտեսական կեանքին եւ յարաբերութեան մասին։ Ցաւալի է որ ծանօթ չէ հեղինակին։

Գալով քաղաքին Արուեստ-արհեստներու մասին։ Շատ ու շատ աւելի բան կարելի էր ըսել Եւդոկիոյ համբաւաւոր պըղնձագործութեան մասին, հին եւ դարգացած այս արուեստին կարելի էր հայթայթել յիշատակարաններու ընտիր շարք մը, ասկէ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ հրատարակուած էջմիածնի վանական պղնձագործական իրերու տպագրեալ ցանկէն։

Ուրիշներէ վառոդի աման ենթադրուած քառանկիւն սրուակները երբեք կապարեայ չեն, այլ անագեայ։ Կապարի ժանդը թունաւոր ըլլալուն՝ անագ կը գործածէին օղիի այս սրուակներուն համար։

Եւդոկիա, էջ 1546, տաղասաց Թաքոս Թոխաթեցի եւ Թաքոս սարկաւագ Թոխաթեցի նոյն անձերն են։ Թոխաթցի տաղասացներու շարքին պէտք է աւելցնել նաեւ Գէորգ տաղասաց ի Թոխաթ 1694ին։ Չեմ գիտեր ինչո՞ւ չէ նշանակուած Գալուստ, որ Կայծակ կոչուած նշանաւոր եկեղեցականն է, Ալպօյաճեանի ալ լաւ ծանօթ։ Պէտք էր գայն տաղասացներու շարքին դետեղել։ Իսկ յիշուած Թադէոս երէցը՝ Թոխաթեցի չէ, այլ Սեբաստացի։

Գաբրիէլ նկարողը, որուն մասին երկարօրէն կը խօսի յարգելի հեղինակը, հաւանաբար ըլլար նոյն Գաբրիէլ նկարողը, որ մանրանկարած է Վիեննական Մխիթարեանց Վարք Աղէքսանդրին ի Կ. Պոլիս, 1694ին, եւ կը յիշուի մինչեւ 1697 անդ։ Որդին էր Մարկոս ծաղկարարին, որ կը յիշէ Երեմեայ Չէլէպի Քէօմիւրճեան իր օրագրութեան մէջ, նախ Մուղնեցիի համակիրներուն եւ յետոյ ալ Մուղնեցիէ հալածուածներու շարքին։ Գաբրիէլ նկարողէ Կ. Պոլիս գրուած եւ գծուած մաղաղաթ համայիլ մը ունիմ իմ ձեռագրաց հաւաքածոյիս մէջ 1668էն։

Սրտանց կը յանձնարարենք ո՛չ միայն Եւդոկիացիներուն, այլ եւ ոչ Եւդոկիացի մտաւնասէրներուն՝ Ալպօյաճեանի այս մեծարժէք համայնագիտական երկասիրութիւնը, որ անդամ մը եւս կը հաստատէ մեր վաստակաւոր բարեկամին խորունկ ծանօթութիւնը մեր հին ու նոր պատմութեան մասին։ Իցիւ թէ չուշանային նման աշխատութիւնները Մալաթիոյ եւ Կուտինայի մասին ալ։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԽԱՐԲԵՐԴ ԵՒ ԻՐ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ. – Գրեց՝ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան։ Տպ. Ֆրէզնոյ, (Քալիֆորնիա), 1955, էջ 746, մեծադիր. լաթակազմ։ Գինն է՝ 10.75 տոլար, ճանապարհածախսով միասին։

Մեծածաւալ աշխատութիւն մը, տարիներու ոգնաջանք հսկումներով հարստացած հատոր մը, մանաւանդ թէ՝ չորս հատորներ, մէկ կազմի տակ միացած, զոր հեղինակը կը նուիրէ մեր բոլոր մարտիրոսներուն, անձնուէր հերոսներուն, որոնք դարերու ընթացքին՝ խոկացին, պայքարեցան ու կռուեցան անկախութեան եւ ազատութեան տեսիլքով...։

Խարբերդ իր անցեալով ու ներկայով, իր մտաւորականներով ու մարտիրոսներով, իր արդիւնաբերութեամբ եւ մշակոյթով, իր չէնշող նիստուկացով եւ ջարդի սարսափներով, իր զուարթ բնավայրերով եւ ուխտատեղիներով կը ներկայանայ այնտեղ ու կը խօսի ամէնուս սրտին. Խարբերդցի ջեղոյն անդամ կը հրճուի եւ կը յուզուի այդ նկարագրութեանց դիմաց. եւ ... արցունքն ալ աչքերուն կը տառի ի տես այն ահաւոր աւերին որ, կ'ինչնէ հոն՝ սուրի անդութ հարուածներու տակ։

Այսպիսի գործի մը դաղափարը Պրն. Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան կ'ունենայ 1938ին, երբ այցելութեան մը առթիւ՝ բարեյիշատակ Մինաս Արոյեան, Պոսթոնի մէջ, սրտի ցաւով կը դատապարտէ Խարբերդցի մտաւորականութեան անտարբերութիւնը՝ իրենց գաւառի մասին, քանի տարիներ կատարուած չէր Խարբերդի պատմութիւնը։ Ու կը յաւելու.

«Ես գրած եմ 1860–1880 թուականներու Խարբերդի պատմութիւնը, ՍՄԲԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ հիմնուիլը, ազգային եւ կրթական շարժումները, Ամերիկացի միսիոնարներու մուտքը Խարբերդ, եւ շարք մը ազգային գործեր ու պայքարներ։ Նոյնպէս գրած եմ Ամերիկահայ Խարբերդցիներու նախնական շրջանին պատմութիւնը, Ուստրի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ շինութեան պարագաները, ներքին հատուածական երկպառակութիւնները եւն... այս գրութիւնները ձեղի կը յանձնեմ, տեսէք թէ դուք ի՞նչ կրնաք ընել»։

Այնուհետեւ Պրն. Ճիզմէճեան խանդավառօրէն կը նուիրուի իր ծննդավայրի պատմութիւնը գրելու նուիրական գործին։ Ծրարները ձեռքն առած, լաւագոյն յոյսերով կը դառնայ Ֆրէզնոյ։

«Այդ օրէն սկսեալ, Խարբերդ գաւառի ընդհանուր պատմութիւնը գրել իմ գործս եղաւ, կ'ըսէ ան. ձեռք ձգեցի թերթեր, գրքեր, նկարներ, եւ տեղեկագիրներ...։ Առանց դաղթաշխարհի Խարբերդցիներու պատմութեան, Խարբերդի պատմութիւնը կատարեալ պիտի չըլլար. ուստի այս նպատակով, 1948ին, յայտարարութիւն մը դրի բոլոր թերթերու մէջ՝ որ Խարբերդի Կրթասիրացներ, Հայրենակցականներ ու մտաւորականներ զրկեն ինծի տեղեկագիրներ, յուշեր ու խմբանկարներ։ Տեղեկագիրներ եկան Հալէպէն, Պաղտատէն, Արճէնթինայէն, Ֆրանսայէն եւ Ամերիկահայ քսանէ աւելի Կրթասիրացներէն, ինչպէս նաեւ շարք մը մտաւորականներէ»։

Ու վստահ իր գրքին բովանդակութեան խղճամիտ ու անկողմնակալ հանդամանքին, ինչպէս նաեւ իր քաղած աղբիւրներու ճշտութեան, համեստօրէն քանի մը խօսք ալ իր մասին կը յաւելու հեղինակը.

«Ես ոչ բանաստեղծ, ոչ գրագէտ ըլլալու յաւակնութիւնը ունիմ. եղած եմ առեւտրական մը Ամերիկայի մէջ. սակայն ոչ թէ մօտէն հետեւած եմ մեր ազգագրական շարժումներուն, այլ անոր մէջ իմ աշխատութեան համեստ բաժինը գրած եմ։ Հակումս եղած է պատմականը. պրպտել եւ գիտնալ իրադարձութիւնները, շարժումները, դէպքերն ու գործերը. դանոնք դասաւորել ու արձանագրել իրենց ժամանակագրական կարգով, թուականներով ու աղբիւրներով. եւ մանաւանդ այդ շարժումներու տուած դրական ու բացասական արդիւնքները պատմութեան

© National Library of Armenia

տալ իմ նպատակս եղած է։ Այսպէս գրած եմ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ գիրքը։ (տպ. 1930ին, էջ 572, Ֆրէզնոյ)։ գրած եմ մեր ազատական շարժումներուն եւ կուսակցութեանց պատմութիւնը ՄԵՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ՈՒՂԵԳԻԾԸ անունով (տակաւին անտիպ)»։

Ուրեմն պատմական որոշ պատրաստութիւններ ունեցող եւ հմտութիւն ամբարած անձ մըն է Պրն. Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան՝ որ կու գայ փառաւոր կերպով պանծացնել իր ու ամէնուս Խարբերդը։

Ա. Հատորը (էջ 1–189) կը ներկայացնէ Խարբերդը 1850–1890 թուականներուն։ Խարբերդի նախապատմականը գրած է Վենետիկի Մխիթարեաններէն Հ. Պօղոս Անանեան, 29 էջերու մէջ ամփոփելով պատմական ու տեղագրական հմտալից ուսումնասիրութիւն մը։ Ցաջորդաբար կը ներկայացուին Խարբերդի բերդը, աղբիւրներ ու գրօսավայրեր, եկեղեցիներ, ուխտատեղիներ, վանքեր, աւաններ ու գիւղեր, կրթական ձեռնարկներ, բողոքականներու մուտքը, Եփրատ Գոլէճի կեանքը, ուրիշ վարժարաններու հիմնարկութիւնը, մտաւորական ձեռնարկներ ու նշանակելի երեւոյթներ։ Հուսկ քաղաքական կացութիւնը եւ հայերուն դէպի Ամերիկա գաղթելուն պատճառները։ 33 լուսանկարներ կու գան ճոխացնել այս մասը։

Խոստովանելու ենք որ հեղինակը անաչառ է եւ խիստ իր դատումներուն մէջ նկատմամբ բողոքական քարոզիչներու մրցայնութեան եւ գործելակերպին՝ Խարբերդի եւ շրջակայ դաւառներու միամիտ եւ երկիւղած ժողովուրդին մէջ։ Միւս կողմէ, սակայն, գրուատիքով կը խօսի անոնց բերած կրթական շարժումին եւ մշակութային ձեռնարկներու մասին։

Բ. Հատորը (էջ 191–317) կը ներկայացնէ Խարբերդցիները Ամերիկայի մէջ եւ այլուր։ Այս մասին մէջ չափազանց մանրամասն է հեղինակը, տալով իր Ամերիկայի կեանքին վաթսունամեայ փորձառութեան արդիւնքները։ Ցաճախ կը թուէ այս կամ այն կրթասիրացին հիմնարկութեան տեղը, թուականը, փողոցին անունը, առաջին այդ խմբակին անդամներուն անունները։ որոնք կարեւոր վաւերաթուղթեր են հայ գաղթաշխարհի պատմութեան համար։ Հոն կը ցոլայ Խարբերդցիին փարումը իր մայր հողին։ Ամերիկայէն կը փութան օգնել հայրենիքին, բարձրացնելու համար անոր ոչ միայն արդիւնաբերական վիճակը, այլ նաեւ կրթական մակարդակը։ ու ո՜րքան յաստակացումներ, հանդգնակութիւններ ի նպաստ հեռաւոր հայրենիքին։

Գ. Հատորը (էջ 319–520) կը պատկերացնէ դարձեալ Խարբերդը 1890–1923ի շրջաններուն։ Ջարդի, սարսափի, կոտորածի կարմիր էջերն են գրքին։ ուր նաեւ ազատութեան տենչացող մարտիկներու դոս աղաղակը կը լսուի, անմահութեան դափնեպսակներու ընդմէջէն։

Ու մ'իջնէ սեւ վարագոյրը հին Խարբերդի աւերակներուն վրայ, արցունքի շիթեր խլելով մեր աչքերէն։

Վերջաւորութեան կը բացուի Սովետական Հայաստանի ՆՈՐ ԽԱՐԲԵՐԴԻ փառապանծ ու կենդանի նկարագրութիւնը։ Այս մասին համար առանձին թղթակցութիւն եւ տեղեկագիրներ ստացած է հեղինակը ուղղակի Հայաստանէն։ 14 մեծադիր լուսանկարներ կու գան զարդարել այդ էջերը։

Դ. Հատորը (էջ 521–746) կ'ամփոփէ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ մը, ուր կը փայլին նախ Խարբերդցի կրօնական դէմքեր իրենց նկարներով եւ գրութիւններով։ Ապ. նահատակ մտաւորականներու բաժինը յարգանքի տուրք մը կը կազմէ անոնց անմահ յիշատակին։ Համառօտ կենսագրականներ են, լուսանկարներով ճոխացած։ Գրական գոհարներ, քաղուած Խարբերդի մտաւորականներու գրչէն՝ կու գան նոր հմայք մը տալու հատորին։ Թէեւ յաճախ ծանօթ

կտորներ վամ ոտանաւորներ ըլլան։ Հուսկ Ջարդերէն վերապրող Խարբերդցիներու բերնէն հաւաքուած յիշատակի կայծեր կու գան աւելնալ եւ իրապաշտ գոյներով յեղյեղել անցեալը։ հոգ չէ թէ կրկնութիւններ ըլլան։

Վերջին մասը նուիրուած է ազգագրական բարքերու եւ գաւառաբարբառին (էջ 669–728), արդէն իսկ տպուած գործերէ հաւաքելով։

Գործին պատրաստութեան համար օգտագործուած աղբիւրներու երկար ցանկը կը փակէ այս աքանչելի հատորը։

Հաճոյքով կը կարդացուի այս գիրքը։ ընդհանրապէս համառօտ գլուխներ ունի։ Թէեւ պատմական մասերու մէջ կրնայ անտեսուած ըլլալ այս կամ այն դպրոցին կամ գրագէտին անունը, կամ պակսին ճշգրիտ թուականներ զանազան դէպքերու, բայց միւս կողմէ կարդ մը առաւելութիւններով ճոխ է ան։ առոնցմէ գլխաւորն է այն՝ որ չէ խճողուած ներկայիս ապրող Խարբերդցիներու կենսագրականներով եւ լուսանկարներով, ինչպէս գործերով եւ լուսանկարներով։ դժբախտաբար սովոր են ընել կարդ մը հեղինակներ, վերջերս, իրենց ծննդավայրին նուիրած հրատարակութիւններու մէջ։ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան առաւելաբար ուշադրութիւն դարձուցած է անցեալին։ Ներկան փնտռած ու գտած է վերանորոգ՝ Մասիսի ստորոտը վերընձիւղած աւանին մէջ, որ նշխար մըն է մեծ Խարբերդէն։

Ո՛չ միայն ամէն Խարբերդցի, այլ նաեւ ամէն հայու սեղանին վրայ իր արժանաւոր տեղը թող ունենայ այս պատուական հատորը, պատմէ մեր անցեալէն ու խանդավառէ երիտասարդ սերունդներ։

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Հեղինակին հասցէն՝

M. C. GISMEGIAN
3069 El Monte Way
(U. S. A.) Fresno, (Calif.)

ՀԱՐՍՆԱՃՂԱՅ։ Հաւաքածոյ Հայ Ժողովրդական երգերու, Զմշկածագէն եւ շրջաններէն։ Բանահաւաք՝ Յովհաննէս Աճէմեան, եղանակները՝ Աւետիս Գ. Մեսումեանցի։ Ուքածալ, թղթակազմ, էջ 94։ Փարիզ, 1955։ Գին՝ 2 Տոլար։

Շահեկան պրակ մըն է, որ կը պարունակէ հարսանեկան, աշխատանքի, սրախօսական, գրօսանքի ու պարերու երգեր, ձայնագրեալ։

Յովհաննէս Աճէմեան, որ Մեր երգերը խորագրով չորսուկէս էջնոց յառաջաբան մը ունի, շահեկան տեղեկութիւններ կու տայ Զմշկածագի ժողովրդական այս երգերու հաւաքածոյի մասին։ Պղճամիտ բանահաւաք մը այսպէս ընտիր գործ մը կատարած կ'ըլլայ։

Արդարեւ, երգերուն մէկ մասը զուրկ կ'երեւայ հնութենէ, եւ գրեթէ 50 կամ 75 տարուան հնութիւն հագիւ ցոյց կու տան։ Սակայն անոնց մէջ կան տարագրութեան տարիւ երգուածներ (փ Տերսիմ), ինչպէս Փերփեր անունով բոյսը խորագրեալ երգը։

Յովհաննէս Աճէմեան ջանադիր եղած է երգերը ներկայացնելու իրենց գաւառական ոճով եւ հնչումով, եւ չէ փորձած գանոնք գրականացնել։ եւ ահա այս իսկ մեծ արժէք կու տայ այս հաւաքածոյին՝ իբր ազգագրական նիւթ։

Հատորին վերջը կը տրուի գաւառական եւ օտար բառերու մեկնութիւն, որ օգտակար ըլլալէ զատ՝ Զմշկածագի գաւառաբարբառին համար նպաստ մըն է։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

© National Library of Armenia